

УДК 347.1

Примирні процедури в цивільному судочинстві: європейські правові традиції

О. В. Горецький,
аспірант Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

Аналізуються етапи розвитку процедур примирення в цивільному судочинстві європейських країн. Формулюється теза про те, що постіндустріальний розвиток суспільства призвів до відчутної кризи правосуддя, нездатності забезпечити доступність різних верств населення до цього соціально-правового інституту. Пошук шляхів оптимізації процесуальної діяльності, полегшення судової системи привів до розвитку альтернативних форм вирішення спорів у багатьох країнах Європи. Автор доводить, що необхідно шукати прийнятні форми сполучення, а можливо, і взаємодії процедур, спрямованих як на врегулювання конфлікту, так і на його вирішення.

Ключові слова: примирна процедура, альтернативні форми вирішення спорів, мирова угода, доступність правосуддя, мирова юстиція.

Горецкий О. В. Примирительные процедуры в гражданском судопроизводстве: европейские правовые традиции

Анализируются этапы развития процедур примирения в гражданском судопроизводстве европейских стран. Формулируется тезис о том, что постиндустриальное развитие общества привело к ощутимому кризису правосудия, неспособности обеспечить доступность разных слоев населения к этому социально-правовому институту. Поиск путей оптимизации процессуальной деятельности, облегчения судебной системы привел к развитию альтернативных форм разрешения споров во многих странах Европы. Автор обосновывает, что необходимо искать приемлемые формы соединения, а возможно, и взаимодействия процедур, направленных как на урегулирование конфликта, так и на его разрешение.

Ключевые слова: примирительная процедура, альтернативные формы разрешения споров, мировое соглашение, доступность правосудия, мировая юстиция.

Goretskyy Oleg. The conciliation procedure in civil process: European legal traditions

On the basis of analysis of the doings of the past, this article recreates stages of development of conciliation procedure in civil process of the European countries. The author believes that the possibility of settlement of the dispute by the parties themselves has been admitted by a Roman law, which provided the time and conditions of committing such acts. It is proved that an important milestone in the development of conciliatory forms of dispute resolution was the establishment of financial penalties for various offenses. Subsequent changes in the procedures for settling disputes researcher associates with regularizing tendencies in law and publications that have been based on the analysis of various existing legal and judicial material into single codified act.

The author analyzes the Statute of the Grand Duchy of Lithuania, personifying the level of development of the whole of European law in the mature period of the Middle Ages. It is noted that this legislative act contains rules of various branches of law, including the provisions concerning civil procedure and dispute settlement procedures by a settlement agreement.

Keywords: conciliation, alternative forms of dispute resolution, the settlement agreement, accessibility of justice, justice of the peace.

© Горецький Олег Васильович – аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

У цивільній процесуальній науці проблематика становлення і розвитку примирних процедур і форм врегулювання спорів залишається ще не до кінця вивченою. Як правило, історико-правовий контекст у цивілістичних дослідженнях використовується для осмислення окремих стадій або інститутів цивільного процесу. У зв'язку з цим можна відзначити роботи С. С. Бичкової, Н. Л. Бондаренко-Зелінської, О. В. Гетманцева, К. В. Гусарова, В. В. Комарова, В. А. Кройтора, Ю. В. Навроцької, Ю. Д. Притики, В. І. Тертишнікова, Г. П. Тимченка, С. Я. Фурси, М. М. Ясинка та інших, які переважно стосуються теорії і практики національного цивільного судочинства.

Історична ретроспектива дозволяє простежити за кожним новим витком удосконалення процесуальних форм, побачити в них спільне і відмінне на прикладі європейських країн, виявити переваги та недоліки того чи іншого законодавчого рішення, і в підсумку визначити тенденції сучасного розвитку правосуддя в цивільних справах.

Термін «примирні процедури» ми вживаємо досить умовно, пам'ятаючи про найдавніший період історії, для якого характерним було самоуправство або якісь інші методи (найчастіше пов'язані із застосуванням сили) врегулювання соціальних конфліктів. При цьому в суспільстві, що складалося з невеликих, тісно пов'язаних між собою громад, підтримання добросусідських відносин мало життєво важливе значення. За таких умов переговори і компенсація мали значно більше сенсу, ніж насильство¹. У цьому зв'язку правомірною є постановка питання про зародження процедур, що досліджуються ще до появи власне права. Перші примирювачі, а ними були, як правило, старійшини роду, племені, громади, як зазначає Д. Л. Давиденко, передусім виходили з нагальної необхідності відновити мир і стабільність у племені й лише потім – зі своїх уявлень про належне і справедливе².

В. О. Аболонін, аналізуючи давньонімецький цивільний процес, зазначає, що важливою особливістю цивільного судочинства давніх німців є їх розуміння позову, котрий не являв собою засіб захисту якогось суб'єктивного права і не був підставою для суддівського пошуку його еквівалента. Дія позову, в їх розумінні, була спрямована на захист публічного миру й порядку у громаді, які суд повинен був відновити. Саме слово «Klage», що позначає в сучасній німецькій мові позов, також має значення «смуток, сумна подія», що дуже чітко відображає зміст цього поняття³.

Початок розвитку європейських процедур врегулювання спорів здебільшого був обумовлений появою римського права і процесу як незмінної і сьогодні історичної цінності для законотворчості, юридичної освіти і культурної спадщини. На початку ХХ століття І. Є. Енгельман небезпідставно писав: у римлян уперше зустрічається суворо визначений

¹ Давыденко Д. Л. Мировое соглашение как средство внесудебного урегулирования частноправовых споров (по праву России и некоторых зарубежных стран): дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2004. С. 53.

² Там же.

³ Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии. Москва: Волтерс Клувер, 2009. С. 3-4.

порядок провадження для вирішення спірних цивільних справ, що забезпечує застосування права до спірних фактів⁴.

Римське право допускало в певних випадках можливість врегулювання спору самими сторонами. У цьому випадку мав значення час вчинення таких дій – до укладення *litis contestatio* і передачі справи на розгляд обраного судді, що явно свідчить про більше цивільно-правове значення і природу цієї дії, ніж процесуальне. Крім того, необхідно вказати на передумови її укладення – можливі труднощі в доказуванні сторонами спору своїх вимог або заперечень.

Важливим етапом у розвитку примирних форм вирішення спорів стало запровадження грошових санкцій за різні правопорушення, які підлягають сплаті родичами правопорушника родичам жертви і які сприяли не тільки залякуванню порушника і здійсненню відплати, а й полегшували можливість проведення результативних переговорів, спрямованих на мирне врегулювання спору. Підвищенню ефективності переговорів, спрямованих на врегулювання ворожнечі, яка виникала між сім'ями, сприяли також такі інститути, як поручительство, коли родич боржника зобов'язувався заплатити за нього, якщо в боржника поки немає всієї належної до сплати суми грошей; застава; заставництво: боржник для врегулювання спору або боргу віддавав будь-яку підвладну йому особу в заручники кредиторю, в якого вона повинна була жити і працювати на нього до того часу, поки борг не буде повністю сплачено⁵.

Наступні зміни у процедурах врегулювання спорів були пов'язані з тенденціями упорядкування правових норм і видання на підставі аналізу наявного різноманітного юридичного та судового матеріалу єдиного кодифікованого акта. Поряд із формуванням правил судочинства зберігається тенденція щодо використання мирової угоди як примирної процедури врегулювання спору. Цікаво зазначити що в багатьох судах європейських держав регулярно проводилися так звані *dies amoti* (дні примирення). Ці дні суди повністю присвячували заходам щодо примирення сторін⁶. Очевидно, що вже в цей час було розуміння більшої користі примирення, ніж формалізованого судового розгляду.

Під час аналізу етапів становлення процедур примирення привертають увагу Статути Великого князівства Литовського, які написані західноруською чи, можливо, білоруською мовою і являють собою історичні правові пам'ятки, що безпосередньо втілюють рівень розвитку всього європейського права в період пізнього Середньовіччя. Необхідно зазначити, що цей законодавчий акт містив норми різних галузей права, зокрема положення, що стосуються форми (обряду) процесу і процедур врегулювання спорів шляхом укладення мирової угоди.

Статутом Великого князівства Литовського вже був відомий полюбовний суд як орган, що здійснює примирення сторін. Він складався з декількох

⁴ *Энгельман И. Е.* Курс русского гражданского судопроизводства. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. С. 16.

⁵ *Давыденко Д. Л.* Цит. работа. С. 58-60.

⁶ Там же.

суддів-комісарів, призначених із числа осіб, які мають однакові зі сторонами стан і звання, які прагнули досягти примирення між сторонами, а при його недосягненні – виносили рішення. Рішення було остаточним, за винятком випадків, коли між комісарами не було повної згоди (тоді зберігалася можливість подати апеляцію до Трибуналу Великого князівства Литовського)⁷

Вивчаючи еволюцію процедур примирення, не можна оминати увагою французький досвід урегулювання спорів і розвитку судових процедур. З усіх способів вирішення спорів, писав французький юрист Біго-де-Преаме, найшасливішим за своїми наслідками є мирова угода⁸.

За словами Д. Л. Давиденка, у середньовічній Франції примирна процедура була головним способом врегулювання спорів. У містах, а особливо в селах широко застосовувалося посередництво. Процедура була повністю усною. В ролі посередників могли виступати представники духовенства, у селах – парафіяльні священики, дворяни, нотабли (нотабли від фр. notables, від лат. notabilis – значні, видатні в XIV-XVIII ст. члени особливого виду зборів, які скликалися королем для обговорення державних питань. Вони призначалися королем із числа найбільш авторитетних представників дворянства, вищого духовенства, міської еліти). Відповідно до того, як значення держави в суспільному житті зростало, практика посередництва змінювалася. У XVII ст. посередництво стало попередньою процедурою перед зверненням до суду. Воно мало найширшу сферу застосування. Зокрема, мирова угода за сприяння третіх осіб досягалася у спорах із приводу заподіяння шкоди, насильницьких правопорушень (одна третина справ щодо тяжких злочинів врегульовувалася в містах мировою угодою)⁹.

Подальший розвиток процесу вирішення спорів був пов'язаний із Великою Французькою революцією. Офіційне здійснення правосуддя, як зазначав Л. Кадье, сильно нагадувало старий режим, у той час як арбітраж, примирна процедура та угоди, навпаки, здавалися інструментами простого, прямого правосуддя, що відповідає ідеалам нової республіканської влади. Суспільство повинно сказати сторонам: щоб знайти храм правосуддя, ви повинні подолати храм згоди¹⁰.

Проведені в цій сфері реформи судової влади і системи зумовили заснування інституту мирових судів. Будь-який спір про цивільне право, перш ніж надійти на розгляд суду, повинен пройти через особливий примирний розгляд перед мировим суддею, так що справа може бути розпочата в суді лише в тому випадку, якщо спроба примирення з боку мирового судді виявиться безуспішною¹¹.

Цікавий досвід функціонування системи мирових судів у Франції в період, що розглядається. Є. О. Нефедьев так описував ці події: у перший період після запровадження мирових суддів, останні виявляли зайве завзяття у схиланні

⁷ Давыденко Д. Л. Цит. работа. С. 66.

⁸ Нефедьев Е. А. Склонение сторон к миру в гражданском процессе. Казань: Тип. Губернского Правления, 1890. С. 9.

⁹ Давыденко Д. Л. Цит. работа. С. 67.

¹⁰ Кадье Л. Примирительные процедуры во Франции: традиция и современность // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса. 2007. № 6. С. 541.

¹¹ Нефедьев Е. А. Цит. работа. С. 25.

сторін до миру. Прагнучи досягнути цієї мети, вони не соромилися навіть вживати такі засоби, які несумісні з поняттям про примирювача, котрий зобов'язаний шляхом переконання довести сторони до усвідомлення необхідності зробити взаємні поступки заради припинення спору. Вони застосовували свій авторитет, владу і, впливаючи таким чином на сторони, змушували досить часто боязких і неосвічених осіб жертвувати своїми незаперечними правами¹².

Незважаючи на невдалий досвід реалізації мирової юстиції, ідея попередження виникнення судових процесів не була залишена французьким законодавцем і отримала розвиток у Code de Procedure civile 1806 року. Процедура судового примирення була закріплена в частині 2 ЦПК.

При цьому в XIX столітті відбулося усвідомлення того, що не слід прагнути врегулювати всі спори мировою угодою, оскільки є спори, які доцільніше вирішувати в судовому порядку. До цивільного процесуального законодавства були внесені істотні зміни: спроба примирення не була обов'язковою для розгляду справи в суді другої інстанції; між сторонами, не здатними до мирової угоди; у справах, які не можуть бути припинені миром. Обов'язкова примирна процедура не застосовувалася у справах, що вимагають швидкого вирішення¹³.

Закон Франції про цивільний процес 1949 р. надавав право члену суду, який здійснює нагляд за процесом, на будь-якому етапі справи, аж до початку судових дебатів, робити спроби примирення сторін і закінчення справи миром. При цьому протокол про закінчення справи миром, наділений виконавчою силою, набував чинності без винесення попереднього судового рішення¹⁴. У ЦПК Франції 1975 року примирна процедура визначена як один із головних принципів судочинства, спільні позови були визнані засобом початку провадження, а також затверджені повноваження судді щодо сприяння досягненню сторонами мирової угоди¹⁵.

Розглядаючи примирні процедури в контексті розвитку європейської правової традиції врегулювання спорів, не можна не згадати про німецьку практику їх здійснення, яка мала деякі відмінності від уже охарактеризованої вище французької концепції примирення. Як відомо, у Німеччині до середини XIX століття не існувало єдиної форми цивільного судочинства. У середньовічній Німеччині феодальна роздробленість перешкоджала формуванню єдиного судочинства. Проте вживані в різних князівствах і державах процедури мали спільні розшукові риси¹⁶. З огляду на це можна говорити про значний ступінь спільності перших примирних процедур, які існували в давньнімецькому цивільному процесі. Із середини XIX століття в Німеччині почався період процесуальних кодифікацій, основою якого було прийняття Ганноверського процесуального кодексу в 1850 році¹⁷.

¹² Нефедьев Е. А. Цит. работа. С. 30-31.

¹³ Давыденко Д. Л. Цит. работа. С. 70.

¹⁴ Давыденко Д. Л. Цит. работа. С. 71.

¹⁵ Кадые Л. Цит. работа. С. 542.

¹⁶ Баулин О. В. Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Москва: «Издательский Дом «Городец», 2004. С. 115.

¹⁷ Аболонин В. О. Злоупотребление правом на иск в гражданском процессе Германии. Москва: Волтерс Клувер, 2009. С. 19.

Ганноверський статут 1850 року закріплював такі правила примирних процедур: вільний порядок примирення сторін; можливість звернення позивача до дільничного судді (аудитора, мера громади) із проханням про виклик відповідача для примирення; можливість примирення в період розгляду справи в суді; оголошення зізнань і поступок, зроблених під час схиляння сторін до миру, необов'язковими для них, якщо примирення не відбулося¹⁸.

Європейські правові традиції свідчать у певному сенсі про обмежене використання переваг примирення в цивільному судочинстві, єдино можливим способом прояву якого є мирова угода. Але це зауваження можна визнати лише частково правильним і тільки для тих періодів розвитку теорії та практики цивільного судочинства, як і в цілому правової системи, які були розглянуті вище. У зв'язку з цим викликає підвищений інтерес аналіз процедур примирення, що сформувалися на сучасному етапі розвитку процесуальної думки і законодавства.

Як базисну сформулюємо тезу про те, що постіндустріальний розвиток суспільства призвів до відчутної кризи правосуддя, нездатності забезпечити доступність різних верств населення до цього соціально-правового інституту¹⁹. Це викликало необхідність модернізації всієї системи розгляду і вирішення правових конфліктів. Пошук шляхів оптимізації процесуальної діяльності, спрощення судової системи також призвів до розвитку альтернативних форм вирішення спорів у багатьох країнах Європи. Цьому сприяло прийняття в 1980 році Комісією ООН з права міжнародної торгівлі першого Примирювального регламенту²⁰. Про важливість примирних процедур у глобальному контексті свідчить і проведення в 1982 році першої міжнародної ради з комерційного арбітражу в Гамбурзі.

Значно зростає застосування примирних процедур на початку XXI століття. Відбувається усвідомлення не тільки того, що альтернативні способи вирішення спорів як приватні процедури сприяють розвитку автономії волі й диспозитивних засад у правовому регулюванні, а й того, що необхідно шукати прийнятні форми поєднання, а можливо і взаємодії процедур, спрямованих як на врегулювання конфлікту, так і на його вирішення. У підсумку це дозволить, з урахуванням усього різноманіття методів і засобів урегулювання спорів, що використовуються, і властивостей цивільної процесуальної форми, забезпечити ефективність і справедливості діяльності з розгляду і вирішення спорів, високий ступінь виконання прийнятих рішень.

У цьому сенсі, як зазначала О. О. Борисова, з кінця 1990-х років у Європі стала активно пропагуватися і просуватися ідея альтернативних методів вирішення спорів взагалі й медіація зокрема, щоб у сфері судової співпраці в цивільних справах вжити необхідних заходів для забезпечення належного

¹⁸ Ясеновец И. А. Мировое соглашение в арбитражном процессе: актуальные проблемы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2001. С. 22-23.

¹⁹ Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків: Право, 2011. С. 112.

²⁰ Комісія ООН з права міжнародної торгівлі в 2002 році прийняла Типовий закон «Про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру».

функціонування внутрішнього ринку²¹. Певним підсумком розвитку стало прийняття у 2008 році Європейським Парламентом та Радою Директиви ЄС «Про деякі аспекти медіації в цивільних та господарських справах»²².

Сучасний розвиток примирних процедур головним чином обумовлений необхідністю їх застосування як складової здійснення правосуддя в цивільних справах. Не випадково на XIII конгресі з процесуального права, який пройшов у Сальвадор-да-Байя (Бразилія), один із днів спеціально був присвячений новим тенденціям регулювання досудових процедур²³.

Goretsky Oleg. The conciliation procedure in civil process: European legal traditions

On the basis of analysis of the doings of the past, this article recreates stages of development of conciliation procedure in civil process of the European countries. The author believes that the possibility of settlement of the dispute by the parties themselves has been admitted by a Roman law, which provided the time and conditions of committing such acts. It is proved that an important milestone in the development of conciliatory forms of dispute resolution was the establishment of financial penalties for various offenses. Subsequent changes in the procedures for settling disputes researcher associates with regularizing tendencies in law and publications that have been based on the analysis of various existing legal and judicial material into single codified act.

The author analyzes the Statute of the Grand Duchy of Lithuania, personifying the level of development of the whole of European law in the mature period of the Middle Ages. It is noted that this legislative act contains rules of various branches of law, including the provisions concerning civil procedure and dispute settlement procedures by a settlement agreement.

Studying the evolution of conciliation procedures in the European context, the researcher focuses on the French experience in the settlement of disputes and the development of judicial procedures. It is concluded that, in spite of the bad experience in the implementation of global justice, the idea of preventing the emergence of trials has not been abandoned by the French legislator and was developed in the Code de Procedure civile 1806.

The study analyzes the situation of civil procedural law in France, in which conciliation procedure is designated as one of the main principles of justice. Currently, the scope of conciliation procedures is extensive and concerns the dispute out of court settlement and conciliation procedures carried out by the court.

Considering the conciliation procedure in the context of the European tradition of settling disputes, study formulates the thesis that the development of post-industrial society has led to a noticeable crisis of justice, failure to provide access to different segments of the population to the social and legal institutions. Finding ways to optimize the process, facilitate judicial system led to the development of alternative forms of dispute resolution in many European countries.

A significant increase in the use of conciliation procedures takes place in the beginning of XXI century. The author proves that the acceptable forms of the compound of conciliation procedures must be sought, and possibly the interaction procedures to how to resolve the conflict. In the end, it will allow, concerning all the variety of methods and means of dispute settlement and features of the civil procedural form, to ensure the effectiveness and fairness of the review activities and settlement of disputes, a high degree of enforceability of decisions made.

Key words: conciliation, alternative forms of dispute resolution, the settlement agreement, accessibility of justice, justice of the peace.

²¹ Борисова Е. А. Российская процедура медиации: концепция развития // Вестник гражданского процесса. 2011. № 1. С. 76.

²² Зубро Т. П. Медіація як спосіб альтернативного врегулювання спорів в європейському просторі // Право: збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. 2014. Вип. 21. С. 135.

²³ Малешин Д. Я., Филатова М. А., Ярков В. В. Тенденции развития современного гражданского процесса // Вестник Высшего Арбитражного суда РФ. 2008. № 11. С. 95, 113-115.